

## **ЗОВНІШНЯ ТА ВНУТРІШНЯ ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ АКТАНТНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ**

**кандидат філологічних наук, Лахно Н. В.**

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

*У статті розглянуто категорію валентності у зв'язку з актантним розподілом семантики дієслова. Визначено основні критерії, покладені в основу класифікації, що враховує характеристику актантів у різноманітних синтаксичних структурах. Зазначено, що склад актантів може мати як експліцитний, так й імпліцитний характер. Наголошено на тому, що взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої валентності полягає у співвіднесенні семантики дієслова із семантикою та функціями придієслівних актантів. Виявлено особливості взаємозалежності та взаємозв'язку між префіксацією і актантно-семантичним оточенням дієслова.*

*Ключові слова: актантний розподіл семантики дієслова, генеративна функція, акумулятивна функція, гібридна функція, актанти-поширювачі, зовнішня валентність, внутрішня валентність.*

*кандидат филологических наук, Лахно Н. В. Внешняя и внутренняя валентность глагола как форма реализации актантной функциональности / Киевский университет имени Бориса Гринченко, Украина, Киев*

*В статье рассмотрена категория валентности в связи с актантным распределением семантики глагола. Определены основные критерии, положенные в основу классификации, учитывающей характеристику актантов в разнообразных синтаксических структурах. Акцентируется на том, что состав актантов может иметь как эксплицитный, так и имплицитный характер. Подчеркнуто, что взаимосвязь внутренней и внешней валентности проявляется в соотношении семантики глагола с семантикой и функциями приглагольных актантов. Выявлены особенности*

взаимозависимости и взаимосвязи префиксации и актантно-семантического окружения глагола.

*Ключевые слова: актантная распределенность семантики, генеративная функция, аккумулятивная функция, гибридная функция, актанты-распространители, внешняя валентность, внутренняя валентность .*

*PhD of philological sciences, Lahno N. V. / External and internal valence of the verb as a form of realization of the actant functionality / Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine, Kyev.*

*The article deals with the category of valence in connection with actant distribution semantics of the verb. Identifies the main criteria for the classification into account the characteristics of actant in different syntactic structures. It is shown that the composition actants may be both explicitly and implicitly character. Attention is drawn to the relationship of internal and external valence, which manifests itself in the correlation of the semantics of the verb with the semantics and functions of adverbial actants. Peculiarity of the interdependence and interconnection between prefix and actant-semantic distribution of the verb were described.*

*Key words: actant division of semantics, generative function, accumulative function, hybrid function, actant- dilator, outer valence, inner valence.*

**Вступ.** Наразі функціональна дослідницька парадигма займає одне з провідних місць у мовознавстві. Одним із її аспектів є аналіз структурно-семантичних особливостей функціонально-семантичних категорій. Найбільший інтерес у цій сфері становить категорія актантного розподілу семантики дієслова.

Донині заторкнуто лише деякі аспекти зазначеної проблеми, порушені здебільшого в російському мовознавстві. О. М. Соколов, запропонувавши термін «актантний розподіл семантики дієслова», окреслив можливі напрями розгляду цього питання [1; 2]. Його ідеї розвинули Л. О. Іванова, Т. Д. Сергєєва (семантичний аналіз парадигм придієслівних актантів) [3], М. В. Кузнєцова

(функціональні особливості придієслівних актантів, актантний розподіл семантики в лексикографічному аспекті) [4; 5], С. В. Лазарєв (особливості актантного розподілу семантики префіксальних дієслів) [6], О. В. Петров (зворотна семантика віддієслівних імен) [7] та ін. В україністиці цьому питанню присвячено лише окремі праці С.О. Соколової [8; 9]. Отже, актуальним та необхідним є комплексний підхід та всебічний аналіз явища актантного розподілу семантики дієслова. Зокрема, не з'ясовано питання взаємодії цієї категорії з іншими функціональними категоріями.

Мета статті полягає в розгляді концепції валентності як базової для вивчення актантного розподілу семантики дієслова. Реалізація поставленої мети передбачає виділення основних типів семантико-синтаксичних структур з урахуванням функціональної характеристики актантів у різноманітних синтаксичних структурах, встановлення взаємозалежності між функціями придієслівних актантів та зовнішньою і внутрішньою валентністю дієслова.

Теорія валентності посідає одне з центральних місць у сучасних мовознавчих дослідженнях. Умовно можна виділити два основні напрями в розумінні та дослідженні цієї категорії.

В основу першої концепції, започаткованої Теньєром, покладена вербоцентрична теорія, згідно з якою предикат є центральним компонентом семантичної структури речення і лише він має валентні зв'язки. На сьогодні валентність кваліфікують як “особливу морфолого-семантико-синтактико-словотвірну категорію дієслова, що має дві площини: власне семантичну і формально-синтаксичну” [10, с. 108].

У семантичному аспекті дієслово прогнозує оточення в кількісному й якісному плані. Аналіз предикатних аргументів проводять з урахуванням їхніх семантичних функцій (суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь та локатив).

Валентність дієслова зумовлює його лексичне значення, синтагматичні семи у структурі дієслова формують предикатно-аргументні відношення, відображені в певних типах елементарних семантичних речень. Структура будь-якого речення ґрунтується на сумісності сем предикатних і непередикатних

знаків, адже закони сполучуваності передбачають семантичну вибірковість мовних одиниць [11, с. 3]. Комбінація спільних компонентів у дієсловних та субстанційних синтаксемах і визначає інтенційну структуру речення, окреслену на семантико-синтаксичному рівні валентною рамкою предиката.

Семантика дієслова визначає не лише кількість аргументів та їхні рольові функції, а й формує уявлення мовця про імена, що в певних синтаксичних позиціях можуть називати джерело дії або ознаки (генеративний актант), об'єкт, який відчуває на собі дію суб'єкта і набуває внаслідок зовнішніх або внутрішніх перетворень нових ознак або властивостей (аккумулятивний актант), поєднувати ці ознаки (генеративно-аккумулятивний актант), уточнювати сутність аккумулятивної ознаки/дії у часовому або локативному вимірі (актант-поширювачі). Відповідно виділяють чотири функції придієслівних актантів: генеративну, аккумулятивну, гібридну та пояснювальну [2, с. 154], які властиві різним членам речення – як об'єктним, так і суб'єктним групам. Вибіркове спрямування дієслівних сем у бік характеристики актантів, що посідають у складі висловлювання певні синтаксичні позиції, насамперед, підмета та присудка, та їхні функціональні характеристики є сутністю функціонально-семантичної категорії актантного розподілу семантики дієслова. Ця категорія, так само як і категорія валентності, пов'язана з багатоконпонентністю дієслівної семантики, і валентність є основою для її вивчення.

Типи функціональної значущості актантів слід розглядати з урахуванням валентності предиката і особливостей семантико-синтаксичної структури речень, до яких вони належать. Відповідно до валентності в українській мові виділяють класи семантично елементарних речень: від авалентних до шестивалентних.

Формальна валентність не збігається з валентністю семантичною, оскільки склад актантів може мати як експліцитний, так й імпліцитний характер. Саме тому основу класифікації, що враховує актантну характеристику актантів у різноманітних синтаксичних структурах, складають такі типи семантико-синтаксичних структур:

1. Суб'єктно-об'єктна структура розчленованого типу: відношення між синтаксично розчленованими актантами – підметом і додатком (суб'єктом і об'єктом). У її межах виокремлено два підтипи: з генеративним підметом-суб'єктом та акумулятивним додатком-об'єктом і акумулятивним підметом або додатком-об'єктом. Наприклад, *Книжку хтось прочитав* → *Книжка прочитана* → *Книжку прочитано*. При утворенні пасивних форм в українській мові варто відзначити зниження ваги носія ознаки, відтак його імпліцитність у наведених висловлюваннях.

2. Нерозчленовані одновалентні суб'єктно-об'єктні (*дівчинка умивається*) та суб'єктно-суб'єктні структури (*друзі обнімаються*): відношення ілюструють взаємодію синтаксично нерозчленованих актантів, імплікованих в синтаксичному суб'єкті або об'єкті.

3. Відношення, замкнуті на одному актанті, який не впливає на інший актант: *Пливе хмара*.

4. Авалентні дієслова. Їхнім загальним граматичним значенням є показ незалежної від діяча ознаки. Власне семантична площина валентності зумовлює визнавати наявність хоча б одного аргумента, оскільки аксіоматичний закон логіки стверджує, що судження існує у формі предмета думки та його ознаки [11, с. 15]. Таким аргументом є імпліцитна семантична функція суб'єкта-субстанції, тому генеративна та акумулятивна діяльність таких дієслів є потенційною. Мовознавці схильні розглядати нульмісні предикати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів.

Друга концепція валентності полягає в тому, що валентність розуміють як потенційну сполучуваність мовних одиниць різних рівнів (синтаксичну, лексичну, семантичну, фонологічну, морфематичну і т. ін). Наприкінці 60-х років теорію валентності почали застосовувати для аналізу словотвірної структури слова, відповідно з'явилися терміни “зовнішня валентність” та “внутрішня валентність” [12, с. 144]. Наприклад, якщо йдеться про внутрішню валентність префіксального дієслова, то елементами, що вступають у валентні зв'язки є основа-мотиватор та префікс. Оскільки дієслова переважно

багатозначні – префіксальні похідні мотивують лексико-семантичні варіанти дієслова. Іншою одиницею, що бере участь у валентному зв'язку, є морфемно-семантичний варіант префікса, тобто префікс в одному значенні. Саме у співвідносності певного комплексу префіксальних дієслів з мотиваторами і полягає внутрішня префіксальна валентність дієслів. Це поняття слід поширити також на ті ЛСВ похідних, що не мотивовані безпосередньо ЛСВ безпрефіксного дієслова, а є наслідком семантичної деривації у межах префіксального дієслова, але основа-мотиватор в них зв'язана і не співвідноситься безпосередньо з ЛСВ безпрефіксного дієслова. Оскільки семантичне варіювання дієслова визначає контекстне оточення, внутрішню валентність дієслова можливо розглянути лише з урахуванням його зовнішньої валентності.

Взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої валентності виявляється в тому, що семантика дієслова не замкнена на ньому самому, а взаємопов'язана з семантикою і функціями придієслівних актантів. Цей зв'язок має різну спрямованість. З одного боку, префікси формують відповідне синтаксичне оточення дієслова, з іншого боку, синтаксичне оточення пов'язане з вибором певної групи префіксів, а подекуди лексичне значення актанта може впливати на вибір того чи того результативного префікса.

Зміну синтаксичної рамки дієслова зумовлюють мутаційні значення префіксів, які заступають у функціонально-семантичному плані повнозначне дієслово, а отже так само, як і дієслово, визначають функцію актантів, переважно акумулятивну, наприклад: *стелити килим на підлозі – застелити підлогу килимом* – прямий додаток переходить у детермінант знаряддя.

Префікси можуть активно змінювати як синтаксичне оточення, так і первинний актантний розподіл семантики дієслів (переважно лексико-граматичних груп мовлення та мислення, відсубстантивних дієслів, що виражають словотвірні значення «бути кимось, уподібнюватися до когось» і «займатися певною діяльністю»), наприклад: *говорити* (генеративна функція актанта) – *заговорити когось* (акумулятивна функція актанта); аналогічно:

*сидіти – відсидіти ногу, лежати – відлежати боки.* Система виявлення семантичної кореляційної залежності актантної рамки дієслова від семантики префіксів наведена в Російській граматиці [13, с. 591-600] і полягає в порівняльному описі синтаксичного оточення безпрефіксних та префіксальних дієслів. Не змінюють синтаксичну конструкцію дієслівні префікси з фазовими та результативними значеннями. Деякі з них спеціалізовані лише на певній актантній характеристиці: префікси з часовим значенням – на суб'єктній, а більшість результативних префіксів – на об'єктній.

Основними синтаксичними факторами, які прогнозують вибір префіксів, є перехідність/неперехідність, локальні та причинні детермінанти.

Семантика перехідних дієслів є багатоаспектною: лексеми описують як перебіг дії, так і її спрямованість на досягнення результату. Отже, семантика таких дієслів орієнтована як на характеристику суб'єкта, так і об'єкта, наприклад: *Хлопець зрубав дерево.* Переважає зсув семантики мотиватів у бік характеристики об'єкта з акумулятивною функцією (похідні з результативними префіксами *до-, на-, в-, по-, при-, роз-, ви-*: *добудувати будинок, розбудити сина, написати твір, врятувати бійця, поборонити поле, примирити супротивників, вишикувати солдат*). У разі об'єктної спрямованості семантики префікса, сема «активність суб'єкта» не погашена. Саме активність суб'єкта зумовлює пасивність об'єкта і стає причиною його утворення або якісних змін.

У неперехідних дієсловах генеративна функція актантів корелює з семами неграничності, нерезультативності та семами, які описують характер здійснення дії, тобто передають обставинні характеристики процесу: часові (початок дії, часові обмеження дії), просторові, інтенсивність дії та активність, послабленість, переривчастість, фазовість, миттєвість. Отже, генеративність пов'язана, насамперед, з особливостями перебігу та здійснення дії, відображує зовнішній бік події, орієнтована на обставинну характеристику.

Також дієслівні префікси можуть бути еквівалентними семантиці локативних актантів: *вкотити поліно у сарай, влити воду в каструлю, вписати прізвище у посвідчення*.

Деякі результативні префікси достатньо точно вказують на характер змін об'єкта. Від цього і залежить вибір того чи того результативного префікса. Наприклад, префікс *про-* – на «отримання в предметі наскрізного отвору» (*просверлити дошку, проломити голову*); префікс *роз-* – на розчленування об'єкта (*розпилити дошку*) і т. ін.

Функціональні характеристики актантів та валентна рамка дієслова зумовлені також полісемантичністю самих префіксів. Наприклад, префікс *ви-* у значеннях «рух зсередини назовні», «спрямування дії до певної просторової межі», «рух знизу догори», «виконання дії протягом певного часу» (у лексемах, мотивованих дієсловами стану та різноспрямованого руху, і дієсловах зі значенням результативної дії (сутовидова функція префікса)) орієнтує семантику лексеми в бік активного суб'єкта, експлікуючи його генеративну функцію: *Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги* (Панас Мирний); *Марта хутенько вийшла на стежку: побачивши мене, зчервоніла і зупинилась* (Марко Вовчок); *Ми вийшли на високу скелю над рікою Кам'янка, де, як вістить легенда, лицар заснував поселення і назвав його власним ім'ям* (Валерій Шевчук); – *Цілий день отак виходив* (А. Головка).

В аспектуальному значенні інтенсивної результативності, яке пов'язано з поширенням і впливом на певну поверхню або зі зміною об'єкта, префікс *ви-* визначає акумулятивну функцію актантів: – *Поспішайте, посуд мийте, гарно вимажіть долівку* (Олександр Олесь); – *Викохала таку корову та на свою шию! Нема, щоб як інші, якось принадити!* (М. Грушевський).

Також актанти можуть бути співвіднесені із сирконстантами. Наприклад, префікси *про-*, *по-* в дієсловах *просидіти* (*над підручниками*), *побігати* (*цілий день*) корелюють з обставинами, не втрачаючи зв'язок з суб'єктом, що генерує дію.



Взаємодія зовнішньої та внутрішньої валентності полягає також у розгляді умов поширення префіксальних дієслів прислівниковими детермінантами та фазовими дієсловами. Певні обмеження сполучувальної потенції спостерігаємо насамперед у дієслів доконаного виду: з фазовими дієсловами *почати, завершити, продовжувати* тощо, словом *усе*, з детермінантами *дві години, три години, довго* (за винятком дієслів тривало-обмежувального та обмежувального родів дієслівної дії), неможливо: *почати зробити, вона все прибігла, довго зрости*. Дієслова тривало-обмежувального та обмежувального родів дієслівної дії не поєднуються з детермінантами *раптово, зненацька*, неможливо: *раптово поплакати*. Дієслова недоконаного виду мають незначні обмеження у сполучуваності, наприклад, не поширюються актантами зі значенням «миттєвий початок дії»: *Зненацька він читав*.

**Висновки.** Семантичні особливості дієслова визначають його валентний потенціал та зумовлюють актантну функціональність. На характер функцій придієслівних актантів помітно впливає морфемно розчленована семантика дієслова, оскільки морфемна спрямованість сем у бік характеристики придієслівних актантів різного синтаксичного статусу є експлікацією семної комбінаторики вихідного мотивуючого лексико-семантичного варіанта. Подальша розробка теорії актантного розподілу семантики дієслова дозволить переглянути теоретичні засади майже усіх дієслівних категорій у світлі функціонально-семантичної граматики, трактувати мовні явища крізь призму міжкатегоріальних зв'язків.

### ***Література:***

1. Соколов О. М. Имплицитная морфология русского языка: монография / Олег Михайлович Соколов; відп. ред. С. О. Соколова. – 2-е изд., испр. и доп. – Нежин: ООО «Гідромакс», 2010. – 184 с.
2. Соколов О. М. Некоторые функции именных актантов в связи с семантикой русских глаголов / Олег Михайлович Соколов // Исследования лексической и

грамматической семантики современного русского языка: Сб. научн. тр. – Симферополь: СГУ, 1983. – С. 3-17.

3. Сергеева Т. Д. Семантический анализ парадигм приглагольных актантов / Т. Д. Сергеева, Л. А. Иванова // Производное слово и способы его формирования. – М., 1990. – С. 146-153.

4. Кузнецова М. В. Актантная распределенность глагольной семантики (лексикографический аспект) / М. В. Кузнецова // Проблемы функционально-семантической грамматики / Мат-лы Всесоюзной науч.-методич. конф. 16-17 апреля 1991г. – М.: Изд-во РУДН, 1994. – С. 51–57.

5. Кузнецова М. В. Функциональная характеристика приглагольных актантов в позиции подлежащего: автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Кузнецова. – М., 1989. – 16 с.

6. Лазарев С. В. Субъектно-аккумулятивная адресованность семантики глагольных префиксов в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / С. В. Лазарев. – М., 1995. – 276 с.

7. Петров А. В. Залоговая семантика в отглагольных именах русского языка: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / А. В. Петров. – М., 1985. – 16 с.

8. Соколова С. О. Дієслова з постфіксом *-ся* як граматична проблема / Світлана Олегівна Соколова // Мовознавчий вісник: зб. наук. пр. на пошану проф. К. Городенської з нагоди її 60-річчя. – Вип. 8. – Черкаси, 2000. – С. 93-100.

9. Соколова С. О. Дієслово як носій фреймової семантики / Світлана Олегівна Соколова // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: Міленіум, 2007. – С. 246-257.

10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія / Микола Васильович Мірченко. – Луцьк: Вежа, 2001. – 340 с.

11. Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова / Мария Дмитриевна Степанова // Иностр. яз. в шк. – 1967. – № 2.

12. Кутня Г.В. Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів / Галина Василіївна // Вісник Львів. ун-ту. – Серія філол., Вип. 46. – Ч.ІІ. – Львів, 2009. – С.9-16.

13. Русская грамматика. – Т.1. Прага, 1979. – 1144 с.

**References:**

1. Sokolov O.M. Implitsitnaya morfologiya russkogo yazyika: monografiya / Oleg Mihaylovich Sokolov; vidp. red. S.O. Sokolova. – 2-e izd., ispr. i dop. – Nezhin: ООО «GIdromaks», 2010. – 184 s.

2. Sokolov O.M. Nekotoryie funktsii imennyih aktantov v svyazi s semantikoy russkih glagolov / Oleg Mihaylovich Sokolov // Issledovaniya leksicheskoy i grammaticheskoy semantiki sovremennogo russkogo yazyika / Sb. nauch. tr. – Simferopol: SGU, 1983. – S. 3-17.

3. Sergeeva T.D. Semanticheskii analiz paradigm priglagnyih aktantov / T.D. Sergeeva, L.A. Ivanova // Proizvodnoe slovo i sposoby ego formirovaniya. – M., 1990. – S. 146-153.

4. Kuznetsova M.V. Aktantnaya raspredelennost glagolnoy semantiki (leksikograficheskii aspekt) / M.V. Kuznetsova // Problemy funktsionalno-semanticheskoy grammatiki / Mat-lyi Vsesoyuznoy nauch.-metodich. konf. 16-17 aprelya 1991g. – M.: Izd-vo RUDN, 1994. – S. 51-57.

5. Kuznetsova M.V. Funktsionalnaya karakteristika priglagnyih aktantov v pozitsii podlezhashego: avtoref. dis....kand. filol. nauk: 10.02.01 / M.V. Kuznetsova . – M., 1989. – 16 s.

6. Lazarev S.V. Sub'ektno-akkumulyativnaya adresovannost semantiki glagolnyih prefiksov v sovremennom russkom yazyike: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 «Russkiy yazyik» / Lazarev Sergey Vladislavovich. – M., 1995. – 276 s.

7. Petrov A.V. Zalogovaya semantika v otglagnyih imenah russkogo yazyika: avtoref. dis. ...kand. filol. nauk: 10.02.01 «Russkiy yazyik» / A.V. Petrov. – M., 1985. – 16 s.

8. Sokolova S.O. Diieslova z postflksom –sia yak gramatychna problema / Svitlana Olehivna Sokolova // Movoznavchyi visnyk / Zb. nauk. pr. na poshanu prof. K. Horodenskoï z nagody yïi 60-richchia. – Vyp. 8. – Cherkasy. – 2000 – s. 93–100.
9. Sokolova S.O. Diieslovo yak nosii freimovoi semantyky / Svitlana Olehivna Sokolova // Teoretychna i dydaktychna filologïia / Zb. nauk. pr. – Vyp. 2. – Kyiv: Milenium. – 2007 – S. 246-257.
10. Mirchenko M. V. Struktura syntaktychnykh katehoriï: monohrafiia / Mykola Vasylovych Mirchenko. – Lutsk: Vezha, 2001. – 340 s.
11. Stepanova M.D. O «vneshnei» y «vnutrennei» valentnosti slova / Mariya Dmitrievna Stepanova // Ynostr. yaz. v shk. – 1967. – № 2.
12. Kutnia H.V. Semantyko-syntaktychna katehoriia valentnosti v konteksti analizu predykativ / Halyna Vasyliivna Kutnia // Visnyk Lviv. un-tu. – Serïia filol., Vyp. 46. – Ch.II. – Lviv, 2009. – S.9-16.
13. Russkaya gramatika. – T.1. Praga, 1979. – 1144 s.